

اشارات و تنبیهات (۳)

تک‌نگاشتی گرانها درباره اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی
نخستین گام در تدوین اندیشه‌نامه کلامی سید مرتضی
تبعی نابسند در باب اندیشه کلامی شریف مرتضی

۱۸۷-۲۰۳

چکیده: سلسله مقالاتی که زیر عنوان «اشارات و تنبیهات» منتشر می‌شود مجال است برای طرح و تحریر جستارهای گونه‌گون انتقادی و کتاب‌گزانه و تراش پژوهانه که هریک از آن جستارها نوشتاری است کوتاه و مستقل در باب موضوعی مشخص و ممتاز. بخش سوم از این مقالات مشتمل است بر سه یادداشت کتاب‌گزانه در معرفی و نقد سه تک‌نگاشت شایان توجه درباره اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی (د: ۴۳۶ ه.ق.). در مقاله «تک‌نگاشتی گرانها درباره اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی» کتاب نوانتشار حسین علی عبدالسائر با نام «عقیده شیعی و کلام معتزلی: شریف مرتضی و گفتمان امامی» معرفی می‌شود. مقاله «نخستین گام در تدوین اندیشه‌نامه کلامی سید مرتضی» به بررسی نقاط قوت و ضعف کتابی زیر عنوان «سید مرتضی» تألیف آقای علیرضا اسعدی می‌پردازد. نوشتار «تبعی نابسند در باب اندیشه کلامی شریف مرتضی» مروری است انتقادی بر کتاب الشریف المرتضی متکلماً نوشته رؤوف احمد الشمری که در آن به‌طور خاص، منابع نویسنده در پژوهش و گزارش آراء کلامی سید مرتضی مورد ارزیابی و نقد قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: شریف مرتضی، کلام امامیه، اندیشه‌های کلامی، الحدود و الحقائق، انقاذ البشر من الجبر و القدر

Ishārāt wa tanbihāt (Part III)

Hamid Ataei Nazari (Assistant Professor, Institute of Islamic Sciences and Culture)

Abstract: The series of essays published with the title “Ishārāt wa tanbihāt (pointers and reminders)” is an opportunity to present various writings such as critical reviews, book reviews, and short communications and notes on the Islamic heritage, each of which is a short and independent essay on a specific and distinguished topic. The third part of these articles consists of three book reviews on the newly published monographs on the theological thoughts of Sharīf Murtaḍā (d: 436 AH). In the essay “Precious Monograph on Sharīf Murtaḍā’s Theological Thoughts”, the newly published book of Hussein Ali Abdulsater entitled “*Shi’i Doctrine, Mu’tazili Theology: al-Sharīf al-Murtaḍā and Imami Discourse*” is introduced. The essay “The first step in compiling Sayyed Murtaḍā’s theological thought” examines the strengths and weaknesses of a book entitled “*Sayyed Murtaḍā*” written by Mr. Alireza Asadi. The essay “Inadequate research on Sharīf Murtaḍā’s Theological Thought” is a critical review of the book “*al-Sharīf al-Murtaḍā mutakalliman*”, written by Rāūf Ahmad Al-Shammārī, in which the author’s sources in the research and report of Sayyed Murtaḍā’s theological views are specifically evaluated and criticized.

Keywords: al-Sharīf al-Murtaḍā, Imāmī Shī’ī kalām, Theological Thoughts, al-Ḥudūd wa al-Ḥaqā’iq, Inqādh al-Bashar min al-Jabr wa al-Qadar.

إشارات وتنبهات (٣)

حميد عطائي نظري

مساعد أستاذ في المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

الخلاصة: إن سلسلة المقالات التي ننشرها هنا بعنوان (إشارات وتنبهات) توفر مجالاً لطرح وتحرير مقالات نقدية مختلفة واستعراضات للكتب وبحوث تراثية، بحيث يمتاز كل واحد من هذه المقالات بالاختصار والاستقلال واختصاصه بأحد المواضيع المعينة والممتازة.

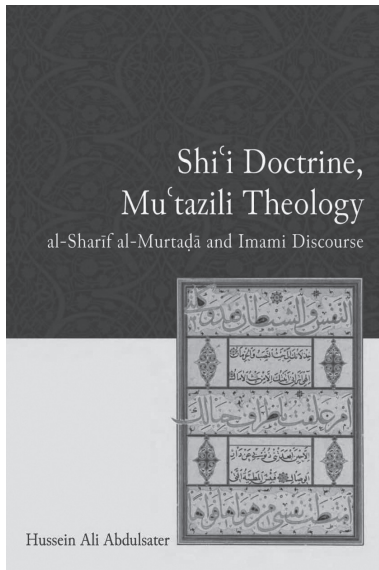
أما القسم الثالث من مقالات (إشارات وتنبهات) فهو عبارة عن ثلاثة مقالات تعريفية بالكتب تغطي بالنقد ثلاثة مؤلفات جديدة بالاهتمام حول العقائد الكلامية للشريف المرتضى (م ٤٣٦ هـ).

المقالة الأولى بعنوان (كتاب قيم حول الأفكار الكلامية للشريف المرتضى) يقدم فيها الكاتب تعريفاً بالكتاب الذي صدر حديثاً لحسين علي عبد الساتر بعنوان (العقيدة الشيعية والكلام المعتزلي: الشريف المرتضى ومقولات الإمامية).

أما مقالة (الخطوة الأولى في تدوين موسوعة الفكر الكلامي للسيد المرتضى)، يناقش الكاتب فيها نقاط القوة والضعف للكتاب الذي يحمل عنوان (السيد المرتضى) والذي ألفه علي رضا أسعدي.

والمقالة الأخيرة بعنوان (جهد غير وافي في موضوع الفكر الكلامي للشريف المرتضى)، يمز الكاتب فيه مروراً نقدياً على كتاب (الشريف المرتضى متكلاً) من تأليف رؤوف أحمد الشمري، يقيم الكاتب فيه بشكل خاص مصادر المؤلف في تحقيق واستعراض الآراء الكلامية للسيد المرتضى، مبدياً ملاحظاته النقدية حول الموضوع.

المفردات الأساسية: الشريف المرتضى، كلام الإمامية، الآراء الكلامية، الحدود والحقائق، إنقاذ البشر من الجبر والقدر.

تک‌نگاشتی گرانبها درباره اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی

Hussein Ali Abdulsater, *Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology: al-Sharīf al-Murtaḍā and Imami Discourse*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017, vii + 246 pp.

در چند دهه اخیر، تاریخ و اندیشه‌های مکتب تشیع و عالمان شیعی موضوع پژوهش‌های روزافزونی در مجامع و محافل علمی مغرب‌زمین بوده است بگونه‌ای که اکنون برترین تحقیقات در برخی از مسائل مربوط به حوزه شیعه‌پژوهی را باید در میان همین جستارهای محققان غربی سراغ گرفت. این پژوهش‌های پرشمار که البته از حیث کیفیت و مرتبت علمی بسیار گوناگون و متفاوت‌اند، به تدریج، به رتبه مهمترین مأخذ شیعه‌شناسی ارتقاء خواهد یافت و مقام مرجعیت

علمی را در عرصه معرفتی ابعاد مختلف تشیع احراز خواهد کرد. تنزل سطح تحقیقات شیعه‌شناسانه در قلمرو پژوهش‌های فارسی - غربی از یکسو، و تقویت و گسترش این دست تحقیقات در مراکز علمی غربی از سوی دیگر، موجب پیدایی چنین وضعیتی در حوزه شیعه‌پژوهی شده است. طبعاً منظور از این سخن آن نیست که هرچه در مراکز علمی غربی در زمینه شیعه‌شناسی نگاشته می‌شود ژرف است و دقیق و صحیح، و آنچه در مجامع علمی کشورهای مسلمان نشر می‌یابد ضعیف است و سطحی و کم‌مایه. روشن است که در میان هر دو دسته از تحقیقات، هم آثار عالمانه و محققانه وجود دارد و هم نگاشته‌های ناشیانه و غیرمحققانه. اما اگر کلیت و مجموع پژوهش‌های انجام گرفته را مد نظر قرار دهیم و منصفانه برسنجیم، مرجعیت یافتن تحقیقات غربی در عرصه شیعه‌شناسی در آینده نزدیک دور از انتظار نخواهد بود.

برایند این فرایند در آینده محکومیت ما به «تکدی علمی» و «حاجت خواهی» از تحقیقات غربی در حوزه شناخت تشیع است. طبعاً برای جبران این عقب‌افتادگی چاره‌ای جز ارائه جستارهای عالمانه بالنده و فزاینده در معرفی جنبه‌های مختلف شیعه به زبان علمی امروزی نیست و محققان شیعی باید با بذل جهد و نهایت سعی مکتوباتی روش‌مند و مایه‌ور فراهم آورند. موضوع نوشتار حاضر معرفی یکی از همین جستارهای ارج‌آور و محققانه در زمینه کلام شیعی است که چندی پیش به طبع رسید و خوشبختانه منبعی ارزشمند را برای شناخت اندیشه‌های کلامی دانشمند و متکلم شهیر امامی، شریف مرتضی معروف به علم‌الهدی (د: ۴۳۶ ه.ق.) در دسترس ارباب حاجت قرار داد.

کتاب «عقیده شیعی و کلام معتزلی: شریف مرتضی و گفت‌وگوهای امامی» نوشته حسین علی عبدالساتر که

در سال ۲۰۱۷ میلادی از سوی دانشگاه ادینبورو در اسکاتلند منتشر شده است نخستین تک‌نگاشت دانشورانه و مبسوط درباره‌ی اندیشه‌ها و نگاه‌های کلامی سید مرتضی به زبان انگلیسی به‌شمار می‌آید. این کتاب، در اصل، پایان‌نامه‌ی دکتری نامبرده در دانشگاه پیل بوده است که در سال ۲۰۱۳ از آن دفاع کرده^۱ و اینک با بازنگری و بازنگاری کلی به چاپ رسیده است. کتاب مزبور در ۲۴۶ صفحه تألیف شده است و افزون بر مقدمه و نتیجه دارای شش فصل به شرح زیر است:

۱) شرح احوال و آثار شریف مرتضی:

- زمینه تاریخی
- شرح حال
- مجموعه آثار و نگاه‌ها
- تألیفات مهم و برجسته
- دسته‌بندی آثار و مکتوبات شریف مرتضی
- کتابشناسی آثار شریف مرتضی

۲) خدا و جهان:

- خطوط و مسائل کلی معرفت‌شناسانه: علم، نظر، عقل، دلیل
- خطوط و مسائل کلی وجود‌شناسانه: معانی، صفات، علّیت
- خطوط و مسائل کلی کلامی: وجود و صفات خداوند و نظریه «احوال»

۳) نظریه اخلاق و عدل الهی

۴) انسان و خاستگاه‌های تجربه دینی

۵) امامت و نیاز به رهبری اخلاقی

۶) نبوت و ارزش هدایت الهی

نویسنده در خصوص عنوان کتاب، یعنی «Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology» این نکته را یادآور شده که در اینجا اصطلاح «Doctrine» ناظر به «محتوا و عقائد و آموزه‌های یک مکتب کلامی» است در حالی که مراد از اصطلاح «Theology» بطور خاص «روش کلامی» یک مکتب است.^۲ بر این اساس، برگردان دقیق‌تر نام کتاب مورد بحث «عقیده شیعی و روش کلامی معتزلی» خواهد بود.

1. Abdulsater, Hussein Ali, 'The climax of speculative theology in Būyid Shī'ism: The contribution of al-Sharīf al-Mur-taḏā'. PhD dissertation, Yale University, 2013.

2. Abdulsater, Hussein Ali, *Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology: al-Sharīf al-Murtada and Imami Discourse*, p. 12.

کتاب یاد شده، پژوهشی است توصیفی - تحلیلی - تطبیقی درباره دیدگاه‌های کلامی شریف مرتضی. عبدالساتر در این اثر هم ایستارهای سید مرتضی را در خصوص موضوعات اصلی و بنیادین اعتقادی توصیف و گزارش می‌کند، هم با بررسی ریشه و پیشینه و زمینه‌های تاریخی پیدایی آراء کلامی به تحلیل نظرگاه‌های او در مسائل مختلف اعتقادی می‌پردازد و علل و دلایل گرایش علم الهدی را به مواضع اعتقادی خاص برمی‌رسد، و هم دیدگاه‌های وی را در موضوعات گوناگون با نظرها و مواضع متکلمان برجسته امامی و معتزلی هم‌عصر او مقایسه و مقارنه می‌نماید. بدین سان، اثر مزبور مأخذ و مرجعی است پرفایده و ارزنده که افزون بر تشریح و تبیین کلیات نظام کلامی شریف مرتضی خصائص اندیشگی و ویژگی‌های روش و مذهب کلامی او را نیز بازمی‌نماید. همچنین، نویسنده در این کتاب به نقش شریف مرتضی در تأسیس نظامی خاص از باورهای اعتقادی امامیه پرداخته و تکوین خاص هویت اعتقادی امامیه (یا «گفتمان امامی») را در آثار کلامی شریف مرتضی در زمینه و بستر مواجهه با مکتب اعتزال بررسی نموده است.^۳ از همین روست که عبدالساتر کتاب خود را «نگرشی خاص به نگرش خاص شریف مرتضی به کلام امامی» توصیف کرده است.^۴

گذشته از مباحث پیشگفته، تحلیل و بررسی ارتباط و تعامل فکری میان امامیه و معتزله و به‌طور خاص مسئله اثرپذیری شریف مرتضی از مکتب معتزله موضوع مهم دیگری است که عبدالساتر در تحقیق خود بدان پرداخته است. او در مقدمه کتابش ابتدا به دو دیدگاه اصلی در این زمینه، یعنی نظریه اخذ و اقتباس دیدگاه‌های معتزله از سوی متکلمان امامی، و در مقابل آن، نظریه استقلال عقائد امامیه از کلام معتزله با وجود مشابهت‌های عقیدتی بنیادین میان آن دو اشاره کرده است. به گفته وی حامیان نظریه استقلال کلام شیعه از مکتب معتزله، یا احادیث ائمه (ع) را به عنوان بنیادهای نظری باورهای شیعه در باب اصول اعتقادی لحاظ می‌کنند که با وجود آنها هیچ نیازی به استمداد از منابع خارجی همچون کلام معتزله نبوده است، یا بر استقلال فکری متکلمان نخستین امامی که جریان کلام متقدم امامیه با آنها آغاز شد تکیه می‌نمایند.^۵

به نظر عبدالساتر، اساساً توصیف یک «ارتباط» به «تأثیر» آنگاه که به حد «وابستگی اندیشه‌ها» برسد، با دشواری‌هایی مواجه است. برخی از این مشکلات، ناشی از ملاحظات روش‌شناسانه است به این معنا که نمی‌توان هیچ قواعد دقیقی برای اثبات واقعیت «تأثیر» به نحو قطعی در نظر گرفت. به‌طور کلی برای اثبات یک «اثرگذاری» یا «تأثیرپذیری» وجود شواهد خارجی و داخلی ضروری است؛ یعنی هم باید تحولات زمانی و تاریخی و تقارن‌های محلی را بررسی نمود تا امکان تعامل میان سنت‌ها و نویسندگان مختلف را آزمود، و هم باید مشابهت‌های مفهومی و همانندی‌های متنی را مورد مطالعه

3. Ibid, p. 8.

4. Ibid.

5. Ibid, 2-3.

قرار داد تا احتمال تحقق همسانی‌ها و شباهت‌های صرفاً اتفاقی را تا حد امکان از میان برد.^۶

حسین علی عبدالساتر به منظور بررسی میزان وابستگی شریف مرتضی به سنت کلام امامی و نیز حدود اثرپذیری او از کلام معتزله به مقایسه دیدگاه‌های وی با اندیشه‌های شیخ مفید و شیخ طوسی از سویی و آراء قاضی عبدالجبار معتزلی از سوی دیگر پرداخته است و نقاط اشتراک و اختلاف عقیدتی میان آنها را در چهار بخش برشمرده: ۱. نقاط اشتراک عقیدتی میان همه آنها، ۲. نقاط اشتراک عقیدتی میان مفید و مرتضی و طوسی که قاضی عبدالجبار بدانها معتقد نیست، ۳. نقاط اشتراک عقیدتی میان مرتضی و قاضی عبدالجبار که شیخ مفید آنها را نپذیرفته است، ۴. عقائدی (مثل نظریه صرفه) که فقط مرتضی باور داشته و مفید و طوسی و قاضی بدانها معتقد نبوده‌اند. او سپس نتیجه می‌گیرد که در زمینه عقائد امامی، شریف مرتضی تا حد زیادی اصطلاحات و اندیشه‌های متکلمان عقل‌گرای پیش از خود را حفظ کرده است ولی آنها را بگونه‌ای متفاوت از پیشینیان بکار برده است. اما در خصوص کلام معتزلی، آثار سید مرتضی نوعی دیگر از اثرپذیری را نشان می‌دهد. او از استدلال‌های معتزلیان بصری که از منظری به نتایج نادرستی می‌انجامد، پیروی نکرده است. او همچنین گاه ناگزیر شده در برخی از دیدگاه‌های معتزله اصلاحات و تغییراتی را ایجاد کند تا آنها را با عقائد تثبیت شده امامیه سازگار و موافق سازد.^۷ در نهایت، به نظر می‌رسد که از نگاه عبدالساتر، شریف مرتضی صورت کلام اعتزالی را پذیرفته است، ولی با محتوای آن چندان موافق نیست یا اینکه پس از اعمال اصلاحاتی در اندیشه‌های معتزلی آنها را قبول کرده است. راقم این سطور تأثیرات فراگیرتر کلام معتزله بر نظام کلامی امامیه و از جمله بر مکتب سید مرتضی را در نوشتاری دیگر به نحو مستوفی بررسی کرده است و بر اثرپذیری کلام امامیه از «گفتمان معتزلی» در ادوار مختلف تا پیش از عصر صفویه تأکید نموده.^۸

چنانکه نویسنده اثر تحت بررسی، خود، خاطر نشان کرده است، به دلیل پاره‌ای محدودیت‌ها و ملاحظات، در کتاب وی تنها برخی از موضوعات اساسی و بنیادین در نظام کلامی شریف مرتضی (همچون معرفت‌شناسی، صفات الهی و امامت) و نیز عقائد بطور مشخص مربوط به هویت امامیه (مثل امامت و مغفرت الهی) مجال طرح یافته و بررسی شده است. همچنین، در این اثر به آن دسته از عقائد و استدلال‌های کلامی سید مرتضی (همچون آراء وی در زمینه امامت و اعجاز قرآن) که اصالت اندیشه‌های او را در قیاس با دو سنت امامی و معتزلی آشکار می‌سازد توجه ویژه شده است.^۹ در نتیجه، پژوهش عبدالساتر تنها بر عناصر بنیادین نظام کلامی شریف مرتضی متمرکز است و جستاری فراگیر در تمام موضوعات کلامی نیست.

6. Ibid, pp. 5-6.

7. Ibid, p. 215.

۸. در این خصوص نگرید به: عطائی نظری، حمید، «کلام شیعی و گفتمان معتزلی (ملاحظات در باب مسأله تأثیرپذیری کلام امامیه از کلام معتزله)»، مجله آینه پژوهش، سال ۲۸، ش ۱۶۷-۱۶۸، آذر تا اسفند ۱۳۹۶، صص ۳-۴۰.

9. Abdulsater, Hussein Ali, *Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology: al-Sharif al-Murtada and Imami Discourse*, p. 8.

یکی از امتیازات و نقاط قوت کتاب عبدالساتر توجه وی است به نگرش‌ها و نگارش‌های گروهی از عالمان امامی و معتزلی که در تعامل نزدیک با سید مرتضی بوده‌اند. شیخ مفید، شیخ طوسی، قاضی عبدالجبار و حلقه شاگردان او چون ابن مثنویه و مانکدیم و ابورشید نیشابوری در زمره متکلمان هستند که ایستارهای آنان برای مقایسه با نظرگاه‌های علم الهدی مد نظر نویسنده قرار گرفته است.^{۱۰} با این وصف، در کتاب مزبور به اثرگذاری شریف مرتضی بر پیروانش کمتر پرداخته شده و بجز شیخ طوسی، آثار سایر حامیان و تابعان مکتب کلامی شریف مرتضی همچون ابوالصلاح حلبی و ابن زهره حلبی و قطب الدین مقرئ نیشابوری که آشکارا در چارچوب سنت و مکتب کلامی وی قلم می‌زدند چندان بررسی نشده است.

به هر روی، کتاب عبدالساتر هم‌اکنون یگانه مرجع مبسوط و درخور توجه برای معرفی دیدگاه‌ها و مکتب کلامی شریف مرتضی و نیز کلام متقدم امامیه به مخاطبان انگلیسی‌زبان است. در واقع، تا پیش از نگارش این اثر، تنها تحقیقاتی محدود و معدود درباره سید مرتضی و اندیشه‌های کلامی او در زبان انگلیسی منتشر شده بود که مهمترین آنها فصلی است کوتاه از کتاب مارتین مک‌درموت درباره اندیشه‌های کلامی شیخ مفید که در آن به مقایسه آراء کلامی شریف مرتضی با نظرگاه‌های شیخ مفید در اهم مسائل کلامی پرداخته است.^{۱۱} با انتشار کتاب «عقیده شیعی و کلام معتزلی» به طور حتم آشنایی محققان غربی با کلام امامیه و شریف مرتضی افزون‌تر خواهد شد و زمینه بهتری برای انجام تحقیقات بیشتر در این حوزه فراهم خواهد آمد.

سرانجام اینکه نوشتاری کتاب‌گزارانه بر کتاب عبدالساتر به قلم مُشگ آستریان نیز منتشر شده است که مروری است کوتاه بر این اثر با تأکید بر جنبه‌های نوآورانه آن همچون توجه به شرایط اجتماعی-تاریخی در تحلیل آراء و گرایش‌های کلامی شریف مرتضی.^{۱۲} نیز درخور ذکر است که کتاب «عقیده شیعی و کلام معتزلی: شریف مرتضی و گفت‌وگو با امامی» در سال ۱۳۹۷ به عنوان یکی از برگزیدگان بیست و ششمین دوره جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران معرفی گردید. امید می‌رود برگردان فارسی استواری از این کتاب ارزنده نیز فراهم آید تا جامعه علمی ایران، و به ویژه علاقه‌مندان به کلام شیعی از دستاوردهای آن بهره‌مند گردند.

***

10. Ibid, p. 9.

۱۱. نگرید به: مک‌درموت، مارتین، اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، ترجمه احمد آرام، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴، ش. صص ۴۹۱-۵۱۹.

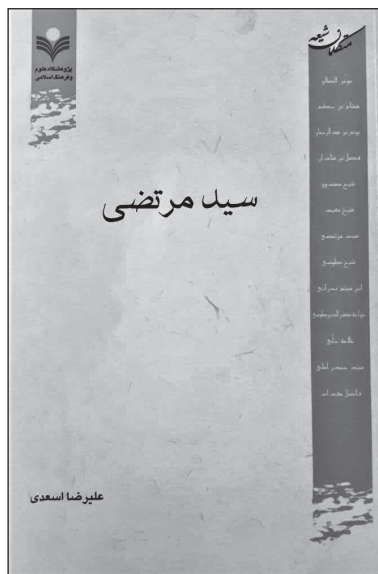
12. Asatryan, Mushegh, "Hussein Abdulsater, Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology: al-Sharif al-Murtada and Mu'tazili Discourse" (Edinburgh University Press, 2017), al-Abhath 67 (2019), pp. 1-3.

نخستین گام در تدوین اندیشه‌نامه کلامی سید مرتضی

علیرضا اسعدی، سید مرتضی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی،
قم، ۱۳۹۱ ش.، ۴۰۸ ص.

بخش چشمگیری از آثار علمی برجای مانده از عالم و متکلم نامور امامی، سید مرتضی علم الهدی (د: ۴۳۶ ه.ق.)، تألیفات و مکتوبات کلامی اوست. میراث کلامی سترگ شریف مرتضی گنجینه‌ای است گرانسنگ از باورها و عقائد شیعی که دومین مکتب کلامی خردگرای برجسته و فراگیر امامیه را پس از مکتب استادش شیخ مفید (د: ۴۱۳ ه.ق.) بازتاب می‌دهد. بررسی دقیق و کامل مجموع نگاشته‌های علم الهدی در علم کلام و تدوین اندیشه‌نامه‌ای جامع از ایستارهای اعتقادی وی یکی از بایسته‌های کنونی در حوزه پژوهش‌های کلامی امامیه است. تلاش‌هایی که تا پیش از این در باب پژوهش و گزارش

اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی صورت گرفته است معدود و محدود بوده و اغلب، ثمراتی ناقص و نارس در پی داشته است. با توجه به حجم قابل ملاحظه نوشته‌های سید مرتضی در دانش کلام و دشواری درک و تحلیل آنها، گردآوری هرگونه اندیشه‌نامه کلامی تام و تمام و دقیق از برای وی کاری است گسترده و صعب که مستلزم سالها تحقیق عالمانه و ژرف در مکتوبات خرد و کلان اوست. پژوهشگر این عرصه باید واجد شرایطی چون آشنایی کافی با نگاشته‌های سید مرتضی و توانایی عالی برای فهم آنها باشد و آگاهی‌های وافی را در خصوص اندیشه‌ها و نوشته‌های معتزلیان عصر او نیز دارا باشد. تا زمان تدوین و تألیف یک اندیشه‌نامه کلامی استوار و درخور شأن شریف مرتضی باید به تحقیقات انتشار یافته در این زمینه توجه نمود و آثار محققانه در این باب را ارج نهاد.

نوشتار حاضر مروری است بر نخستین جستار مستقل و تا حدودی مبسوط در زبان فارسی درباره اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی که به قلم آقای علیرضا اسعدی نگاشته شده و زیر عنوان «سید مرتضی» از سوی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی نشر یافته است.^{۱۳} این کتاب در ۴۰۸ صفحه و در قالب نه فصل تألیف شده است. نویسنده در فصل نخست کتاب به مروری کوتاه بر احوال و وضعیت تاریخی-اجتماعی-فرهنگی عصر شریف مرتضی و معرفی مختصر استادان و شاگردان و آثار وی پرداخته است. فصل دوم کتاب به ارائه توضیحاتی درباره دانش کلام و فرقه‌های کلامی و روش شریف مرتضی در پرداخت به علم کلام و نیز مسأله نسبت اعتزال به علم الهدی اختصاص یافته است. نویسنده در فصل‌های سوم تا نهم کتاب نیز به ترتیب موضوعات زیر را از دیدگاه سید مرتضی

بررسی کرده است: معرفت‌شناسی، وجودشناسی و جهان‌شناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی، نُبُوت، امامت، وعد و وعید یا معادشناسی.

کتاب یاد شده را نقاط قوت و ضعف چندی است که به اجمال بدانها اشارت می‌رود. ارائه گزارشی فراگیر از اندیشه‌های شریف مرتضی در موضوعات مختلف و متعدد کلامی به گونه‌ای که ایستاروی را در خصوص مسائل گوناگون اعتقادی تبیین نماید و خواننده را، هر چند به اختصار، از دیدگاه سید مرتضی آگاه کند، مهمترین ویژگی نیک و شایان تقدیر این اثر است. همچنین، مقایسه آراء کلامی شریف مرتضی با نظرگاه‌های دو متکلم برجسته هم‌عصر وی، یعنی شیخ مفید (د: ۴۱۳ ه.ق.) و قاضی عبدالجبار معتزلی (د: ۴۱۵ ه.ق.) در بسیاری از مسائل، نقطه قوت دیگری برای کتاب مورد بحث به شمار می‌آید. در عین حال، اثر مزبور بر کاستی‌ها و نادرستی‌های قابل توجهی نیز مشتمل است که از ارج و ارزش و اعتبار آن می‌کاهد. بروز پاره‌ای از این نقائص و خطاها در چنین پژوهشی دشوار که نخستین اثر و قدم در عرصه تدوین و تبیین دیدگاه‌های کلامی شریف مرتضی به حساب می‌آید طبیعی می‌نماید. اما بعضی دیگر از اشکالات موجود و ایرادات مشهود در کتاب ناشی است از شتابزدگی و عدم تأمل و تتبع کافی در نگاشته‌های علم‌الهدی که طبعاً با امعان نظر و تحقیق و تدقیق بیشتر قابل دفع و رفع بود.

چنانکه پیشتر اشارت رفت، شریف مرتضی بنیان‌گذار و صاحب مکتب کلامی مستقل و متمایزی در کلام امامیه است که تا دوره تأسیس مکتب کلام فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه.ق.) نظام کلامی غالب و مسلط در عرصه کلام شیعی بوده است. طریقه و مسلک کلامی مرتضی با مذهب استادش شیخ مفید تفاوت و تمایز بسیار دارد و پیروی عالمان امامی برجسته‌ای چون شیخ طوسی (د: ۴۶۰ ه.ق.) و ابوالصلاح حلبی (د: ۴۴۷ ه.ق.) از وی موجب تثبیت و استقرار مکتب کلامی او در میان امامیه گردید. گرایش سید مرتضی به پاره‌ای از نگرش‌ها و مبانی کلام معتزلیان به‌شمی که به گونه‌ای موجب واگرایی او از نظام کلامی شیخ مفید شد، صبغه اعتزالی کلام امامیه را نیز شدت بخشید و «گفت‌مان معتزلی» را در کلام امامیه ترویج و تقویت نمود.^{۱۴}

غفلت از نکته مهم و بنیادین پیشگفته درباره جایگاه مکتب کلامی شریف مرتضی در تاریخ کلام امامیه یکی از اشکالات بارز کتاب تحت بررسی این نوشتار است. شوربختانه در کتاب سید مرتضی آراء و آثار شریف مرتضی در مقام مؤسس یک مکتب کلامی مشخص و ممتاز مورد توجه قرار نگرفته است. در هیچ موضع از کتاب مورد گفت و گواز علم‌الهدی به عنوان بنیانگذار مکتبی کلامی در امامیه یاد نشده و به نظر می‌رسد نویسنده آن اساساً به این مقام و مرتبت سید مرتضی واقف نبوده است. در

۱۴. در این خصوص نگرید به: عطائی نظری، حمید، «کلام شیعی و گفت‌مان معتزلی (ملاحظاتی در باب مسأله تأثیرپذیری کلام امامیه از کلام معتزله)»، مجله آینه پژوهش، سال ۲۸، ش ۱۶۷-۱۶۸، آذر تا اسفند ۱۳۹۶، صص ۳-۴۰.

واقع، چنانکه از عبارات کتاب برمی آید، مؤلف محترم شریف مرتضی را نه بانی یک مکتب کلامی مستقل بلکه از پیروان مذهب و روش کلامی شیخ مفید قلمداد نموده است و در نتیجه، در پژوهش خود نقش و جایگاه شریف مرتضی را در تاریخ کلام امامیه بدرستی تبیین و ترسیم نکرده است. نویسنده حتی آنجا که به بحث از گرایش متکلمان امامیه به معتزله پرداخته است، به انکار چنین گرایشی در سید مرتضی گراییده و آن را بطور مطلق نفی کرده است.^{۱۵} این در حالی است که مقایسه آراء و آثار شریف مرتضی با نظرها های کلامی شیخ مفید و نیز نگرش ها و نگاه شده های معتزلیان بهشمی عصر وی آشکارا دوری او را از دستگاه کلامی شیخ مفید و نیز تمایلش را به گفتمان کلامی معتزله و بهره یابی آگاهانه و سنجیده او از سبک و قالب و شیوه پرداخت خاص معتزلیان به دانش کلام نشان می دهد. باری، شریف مرتضی هیچگاه معتزلی نبود و منظومه فکری معتزله را در بست نپذیرفت؛ اما تا آنجا که با باورهای مسلم شیعی در تعارض نمی افتاد از «گفتمان معتزلی» بهره یاب بود؛ یعنی در پرداخت به علم کلام از شیوه نگرش و نگارش خاص معتزله در کلام ورزی و ذهن و زبان و بیان خاص آنان استفاده می کرد.

اشکال قابل طرح دیگر در خصوص کتاب سید مرتضی استناد نگارنده ارجمند آن است به برخی آثار مجعول و ناموثق منسوب به شریف مرتضی. یکی از مقدمات ضروری تحقیق در اندیشه ها و نگاه شده های هر متکلمی شناسایی تمامی آثار کلامی وی و سپس بازشناسی و تمییز آثار اصیل و موثق او از تألیفات جعلی و نامعتبر است. واضح است که بر اساس منابع غیر اصیل و نامعتبر نمی توان پژوهشی استوار و گزارشی درست از آراء یک متکلم ارائه کرد. در کتاب مورد بحث، نگارنده در موضوعات مختلفی برای بازگفت و تبیین تعاریف سید مرتضی از اصطلاحات کلامی به رساله الحدود و الحقائق^{۱۶} استناد نموده که نادرستی انتساب آن به وی از چندی قبل آشکار و ثابت شده است.^{۱۷} در موارد قابل توجهی تعاریف و شرح مصطلحات مطرح در رساله الحدود و الحقائق از اساس با تعریفات که شریف مرتضی از همان اصطلاحات در آثار اصلی و اصیلش ارائه کرده است سازگار و همخوان نیست و اندکی دقت بدین تمایزات و تفاوت های اساسی عدم انتساب رساله مزبور را به سید مرتضی

۱۵. اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، صص ۹۱-۹۴.

۱۶. چاپ شده در: الموسوی، علی بن الحسین، رسائل الشریف المرتضی، ج ۲، تقدیم: السید أحمد الحسینی، إعداد: السید مهدی الرجائی، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق. صص ۲۵۹-۲۸۹؛ «چهار فرهنگنامه کلامی از شیخ طوسی و دیگران»، گردآوری و تصحیح: محمدتقی دانش پژوه، چاپ شده در: الذکری الألفية للشیخ الطوسی، ج ۲، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۵۰ ش.، صص ۱۴۹-۱۸۱.

۱۷. نادرستی انتساب رساله الحدود و الحقائق به شریف مرتضی در تحقیقات زیرمورد بررسی قرار گرفته است: انصاری، حسن، «الحدود والحقائق؛ کتابی که از شریف مرتضی نیست»، منتشر شده در:

<https://ansari.kateban.com/post/1930>

Abdulsater, Hussein Ali, 'The climax of speculative theology in Būyid Shī'ism: The contribution of al-Sbarīf al-Murtaḍā'. PhD dissertation, Yale University, 2013, pp. 61-71.

الفقیه العاملی، محمدتقی، «الحدود والحقائق من کلام الشریف المرتضی»، چاپ شده در: مجله کتاب شیعه، سال پنجم، شماره اول و دوم (۹-۱۰)، بهار تا تابستان ۱۳۹۳ ش.، صص ۲۸۶-۲۸۹.

روشن می نماید. نویسنده کتاب سید مرتضی البتّه در مواردی خود نیز ملتفت چنین ناسازگاری ها و اختلافاتی شده است. برای نمونه، به هنگام بحث از تعریف «روح» از دیدگاه شریف مرتضی نویسنده یادآور شده که تعریف وی از «روح» در رساله الحدود والحقائق با تعریف همواز این اصطلاح در سایر آثارش ناسازگار و ناهمخوان است.^{۱۸} اما در مواضعی دیگر، نگارنده کتاب یا به اختلاف و تعارض مشهود میان نظرگاه رسمی سید مرتضی با آنچه که در رساله الحدود والحقائق آمده است پی نبرده، یا از چنین اختلاف و تعارضی تغافل نموده است. برای مثال، نویسنده در مبحث «اراده» ابتدا به تعریف آن براساس رساله الحدود والحقائق اشاره کرده که اراده به «خلوص داعی از صارف یا ترجیح داعی بر آن» شناسانده شده است.^{۱۹} سپس به درستی خاطر نشان کرده که از منظر سید مرتضی «اراده امری غیر از داعی است»^{۲۰}. معلوم است که طبق تعریف مذکور در رساله الحدود والحقائق «اراده» امری است مرتبط با داعی، درحالی که شریف مرتضی در آثار اصیلش «اراده» را اساساً امری غیر از «داعی» معرّفی کرده و آن را مساوی با محبت و مشیت و رضایت و قصد دانسته است.^{۲۱} در اینجا استناد نابجا به رساله الحدود والحقائق موجب شده است که معنا و مفهوم اراده از نظرگاه شریف مرتضی به درستی تبیین نگردد.

ارجاعات مکرر نویسنده به رساله یادشده در سرتاسر کتاب خود^{۲۲} نقش برجسته آن را در میان منابع تحقیق وی نشان می دهد. شایسته و بایسته بود که نگارنده محترم پیش از رجوع و استناد به این رساله از میزان اعتبار و وثاقت آن و صحت نسبتش به شریف مرتضی اطمینان می یافت. مؤلف گرامی همچنین می توانست بجای استناد به رساله الحدود والحقائق به رساله دیگری در همین زمینه از سید مرتضی که عالمی به نام ابن قاروره بصری از عبارات وی گردآوری نموده رجوع کند^{۲۳} و دیدگاه های شریف مرتضی را بر بنیاد آن اثر موثق توضیح دهد.

نظیر اشکال یادشده، در خصوص ارجاع و استناد به رساله انقاذ البشر من الجبر و القدر نیز قابل طرح است. نویسنده کتاب تحت بررسی این رساله را از شریف مرتضی دانسته است و به دفعات بدان

۱۸. اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، ص ۲۵۹، پاورقی ۳.

۱۹. همان، ص ۱۹۳.

۲۰. همان، ص ۱۹۴.

۲۱. الموسوی، علی بن الحسین، الذخیره فی علم الکلام، تحقیق: السید أحمد الحسینی، مؤسسة النشر الإسلامی، قم، ۱۴۱۱ هـ. ق.، صص ۶۰۰-۶۰۱؛ همو، الملتخص فی أصول الدین، تحقیق: محمدرضا انصاری قمی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۱ ش.، صص ۳۶۷-۳۷۰.

۲۲. برای نمونه نگرید به: اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، صص ۱۲۶-۱۲۸، ۱۳۳-۱۳۴.

۲۳. مشخصات نشر و طبع این رساله چنین است: «الحدود والحقائق من کلام الشریف المرتضی علی بن الحسین الموسوی، علم الهدی»، باخراج الأستاذ: محمدمتقی دانش پژوه، چاپ شده در: الذکری الألفية للشیخ الطوسی، ج ۲، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۵۰ ش.، صص ۷۲۱-۷۴۱؛ الفقیه العالمی، محمدمتقی، «الحدود والحقائق من کلام الشریف المرتضی»، چاپ شده در: مجله کتاب شیعه، سال پنجم، شماره اول و دوم (۹-۱۰)، بهار تا تابستان ۱۳۹۳ ش.، صص ۲۸۴-۳۰۲.

استناد نموده^{۲۴} در حالی که انتساب آن به شریف مرتضی به احتمال بسیار زیاد نادرست است.^{۲۵} به همین نحو انتساب رساله النکت الاعتقادیة به شیخ مفید که نگارنده کتاب سید مرتضی گاه به تبیین دیدگاه‌های شیخ بر اساس آن پرداخته است،^{۲۶} انتسابی است نادرست و نامسلم که هم در مقدمه طبع این رساله بدان اشاره شده^{۲۷} و هم شماری از محققان بر نراستی چنین انتسابی بارها تأکید کرده‌اند.^{۲۸}

به موارد پیشگفته این نقیصه و کاستی را نیز باید افزود که در کتاب سید مرتضی پاره‌ای از نظرگاه‌های شریف مرتضی به درستی تبیین نشده است. برای نمونه، در این اثر، باور سید مرتضی به نظریه «أحوال» - که نظریه‌ای بنیادین در مبحث صفات خداوند در کلام معتزلی به‌شمی به شمار می‌آید - مورد انکار و نفی قرار گرفته است^{۲۹} در حالی که وی آشکارا بدان نظریه اعتقاد داشته و در تحلیل مباحث مربوط به صفات الهی از آن سخن گفته.^{۳۰} نویسنده کتاب همچنین در هنگام بحث از نظریه «أحوال» هیچ توضیح خاصی درباره این اصطلاح فنی پیچیده و غامض نداده است تا خواننده از محل بحث و موضوع نزاع آگاه باشد. اساساً تبخیریک پژوهشگر اندیشه‌های کلامی در هنگام توضیح و تبیین مواضع سخت و موضوعات صعب کلامی آشکار می‌شود.

گذشته از کاستی‌ها و نادرستی‌های محتوایی اثر، پاره‌ای از خطاها و آشفتگی‌های املائی و حروف نگاشتی نیز به کتاب راه یافته که نیازمند اصلاح است. نمونه‌هایی از این دست اغلاط در زیر نشان داده می‌شود:

(۱) ص ۶۷، س ۹: للطاعة والنشر ← للطاعة.

(۲) ص ۱۳۳، پاورقی ۱ / ص ۱۴۲، پاورقی ۱: سمیع دغیم ← سمیح.

۲۴. برای نمونه نگرید به: اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، صص ۲۶۳ - ۲۶۸.

۲۵. حسین علی عبدالساتر در مقاله مبسوطی به دلایل مختلف نفی انتساب این رساله به شریف مرتضی پرداخته است. نگرید به: Abdulsater, Hussein Ali, "To rehabilitate a theological treatise. Inqādh al-Bashar min al-Jabr wa-l-Qadar", *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, Volume 68, Issue 2 (Jul 2014), pp. 519-547.

همچنین نگرید به: انصاری، حسن، «مشکل انتساب کتاب انقاذ البشر من الجبر والقدر به شریف مرتضی» منتشر شده در: <http://ansari.kateban.com/post/1923>

۲۶. نگرید به: اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، ص ۱۳۳.

۲۷. (منسوب به) الشیخ المفید، محمد بن محمد بن نعمان، النکت الاعتقادیة، تحقیق: رضا المختاری، المؤتمر العالمی لألفية الشیخ المفید، قم، ۱۴۱۳ ق.، صص ۳ - ۴.

۲۸. صفری، علی اکبر، «النکت الاعتقادیة شیخ مفید یا فخریة فی الاعتقاد فخر المحققین»، چاپ شده در: دوفصلنامه کتاب شیعه، بهار و تابستان ۱۳۸۹، ش ۱، صص ۲۳۱ - ۲۳۳.

۲۹. اسعدی، علیرضا، سید مرتضی، ص ۱۷۹.

۳۰. برای نمونه نگرید به: الشریف المرتضی، علی بن الحسین، «جواب المسائل الطرابلسیات الثالثة»، چاپ شده در: جواب المسائل الطرابلسیات الأولى والثانية والثالثة، مجمع البحوث الإسلامیة، مشهد، ۱۴۴۱ ق.، صص ۴۳۴ - ۴۳۹؛ همو، رسائل الشریف المرتضی، المجموعة الرابعة، «جوابات المسائل المصریة»، إعداد: السید أحمد الحسینی، دار القرآن الکریم، قم، ۱۴۱۰ ق.، ص ۲۷.

- (۳) ص ۲۲۰، پاورقی ۲: المخلص في علوم الدين ← المخلص في أصول الدين.
(۴) ص ۲۶۲، س ۱۰: حفص القرد ← الفرد.
(۵) ص ۲۶۲، س ۴: نوضیحی ← توضیحی.
(۶) ص ۳۷۴، س ۱۷: هلموت ریتتر ← ریتتر.
(۷) ص ۳۷۷، س ۲۱: الذخيرة ← الذخيرة.

افزون براین، نمایه‌های کتاب نیز نقائص و کاستی‌هایی دارد. برای مثال، نام «قاضی عبدالجبار» در صفحات ۹۷، ۱۲۱، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۵، ۱۵۷ کتاب هم آمده است در حالی که هیچ‌یک از این موارد در بخش نمایه‌اعلام وارد نشده است! نیز اصطلاحات فنی مهمی چون «حال / احوال» و «معنی / معانی» که در متن کتاب مورد بحث قرار گرفته، در نمایه اصطلاحات درج نشده است.

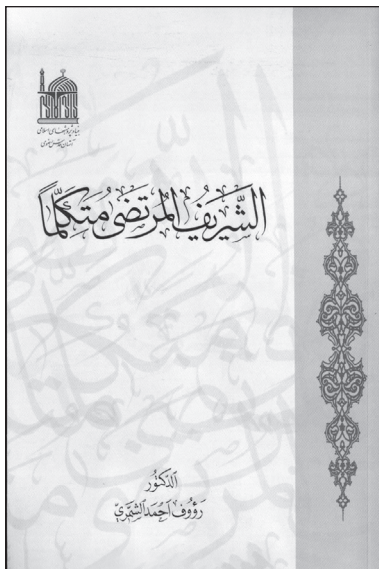
به هر روی، با وجود ایرادات پیشگفته و نیز اشکالات دیگری که بر کتاب اندیشه‌نامه سید مرتضی وارد است و در این نوشته مجال طرح پیدا نکرد، کتاب مزبور نخستین تلاش قابل توجه برای ارائه گزارشی نسبتاً کامل از آراء کلامی شریف مرتضی به شمار می‌آید و سعی نویسنده ارجمند در این خصوص مشکور و ممدوح است. امید دارم با نشر ویراست‌های مُنقَح تازه از آثار سید مرتضی زمینه لازم برای تحقیق بیشتر در آراء کلامی این عالم والا مقام و تدوین اندیشه‌نامه‌ای جامع و دقیق از ایستارهای کلامی او فراهم آید و پژوهش‌های استوارتری را در این موضوع نظاره‌گر باشیم.

***

تتبعی نابسندۀ در باب اندیشه کلامی شریف مرتضی

رؤوف احمد الشّمري، الشریف المرتضی متکلماً، مشهد، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۲ ش. / ۱۴۳۴ ق.، ص ۳۶۲.

در سالیان اخیر آثاری چند در باب اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی (د: ۴۳۶ هـ.ق.) منتشر شده است که گرچه در حدّ خود سودمند و مشتمل بر عوائد و فوائد گونه‌گون‌اند، هرگز وافی به مقصود نبوده، به معنای دقیق کلمه، مکتوباتی محققانه و روش‌مند به شمار نمی‌آیند. در این نوشتار، یکی از همین پژوهش‌های نوانتشار درباره فکر کلامی شریف مرتضی به اختصار معرفی و بررسی می‌شود. نویسنده این سطور در کتابگزاری پیش‌رو بنای سنجش فراگیر کتاب تحت بررسی را ندارد و بیشتر بر ارزیابی منابع مورد استناد و استفاده نگارنده کتاب

تأکید و تمرکز می‌نماید. با روشن شدن میزان اصالت و گسترهٔ مصادر مؤلف در نگارش کتابِ مَطْمَحِ نظر، مرتبت و کیفیت و عیار پژوهش فراهم آمده بر بنیاد آنها نیز خود بخود آشکار می‌گردد.

کتاب الشریف المرتضی متکلماً نگاشته‌ای است از دکتر رؤوف احمد الشّمّری که در سال ۱۳۹۲ ش. / ۱۴۳۴ ق. از سوی انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در مشهد نشر یافته است. این کتاب، در اصل، پایان‌نامهٔ دکتری نویسنده بوده است که در سال ۱۴۲۵ قمری / ۱۳۸۳ شمسی در دانشگاه شهرزلیتن لیبی ارائه شده و اکنون با بازبینی (مراجعه) ابراهیم رفاعه به چاپ رسیده است. کتاب مشتمل بر ۳۶۲ صفحه است و در قالب شش فصل تدوین یافته. نویسنده در مقدمهٔ کتاب هدف خود را از انجام این تحقیق ارائهٔ پژوهشی دانشگاهی دربارهٔ اندیشهٔ کلامی شریف مرتضی و تدوین و تبیین نظام کلامی وی بر اساس آثار پرشمار و گوناگونش ابراز داشته است.^{۳۱} نگارندهٔ کتاب، در پنج فصل نخست آن کوشیده است تا نظرگاه‌های سید مرتضی را دربارهٔ موضوعات کلامی مطرح ذیل پنج اصل توحید، عدل، نُبُوت، امامت، و معاد توضیح دهد و پس از آن، در فصل ششم، دیدگاه‌های او را در باب سایر مسائل عقیدتی همچون «امر به معروف و نهی از منکر» و «آجال» و «ارزاق» تشریح کرده است.

چنان‌که رسم پژوهش‌های معتبر در مجامع علمی است، کتابی که به قصد تدوین و تبیین اندیشه‌های کلامی یک متکلم تألیف می‌شود باید این مهم را با بررسی دقیق همهٔ آثار کلامی مهم آن متکلم به انجام رساند. بدین منظور، در وهلهٔ نخست باید تمام آثار کلامی منتسب به متکلم مورد نظر شناسایی شود و پس از آن، نحوهٔ انتساب آنها به وی با دقت تمام بررسی و تعیین گردد. روشن است که اگر در هنگام گردآوری و تحلیل دیدگاه‌های کلامی متکلمی، برخی از آثار وی شناسایی نشده باشد یا به سبب سستی و کاهلی محقق، مدّ نظر قرار نگرفته باشد، حاصل تحقیق را نمی‌توان پژوهشی کامل و دقیق و ژرف ارزیابی کرد. در هر تحقیق دقیقی در باب نظرگاه‌های اندیشه‌مندی، پیوسته باید تمام منابع مربوط و مرتبط را از نظر گذراند؛ زیرا همواره این احتمال می‌رود که آن اندیشه‌مند در آثار مختلفش، ایستارهای متفاوتی را ابراز کرده باشد. ممکن است متکلمی، در رساله یا کتابی به ظاهر کم اهمیت، رأی دیگری را برخلاف آن چه که در دیگر آثارش بیان داشته است، برگزیده باشد. نیز ممکن است آن متکلم در یکی از آثار خود، نکته‌ای را به صراحت یا اشارت گفته باشد که توجه به آن، فهم خواننده را از گفتارها و نوشتارهای وی تصحیح کند یا حتی یکسره دگرگون گرداند. بنابراین، هر تحقیق عالمانه و فراگیری در خصوص تدوین و تبیین اندیشه‌های کلامی یک متکلم، گریز و گزیری از بررسی تمام آثار کلامی مطبوع و مخطوط برجامانده از او ندارد و پژوهنده در بررسی نکردن حتی یک اثر از نگاشته‌های کلامی بازماندهٔ آن متکلم معذور نخواهد بود.

نکته مهم دیگر در زمینه منابع تحقیق درباره اندیشه کلامی هر متکلمی، لزوم رجوع به تمام نگاه‌های است که احتمال طرح رأی یا مطلبی کلامی در آن‌ها از سوی آن متکلم می‌رود. این سخن بدان معناست که به هنگام بررسی آراء یک متکلم نباید تنها به مطالعه آثار کلامی وی اکتفا نمود، بلکه لازم است سایر مکتوبات او نیز واریسی شود و درصدد یافتن تک‌گزاره‌ها و نظریات کلامی اظهار شده در میان سطور و لابه لای مباحث دیگر برآمد. بسا که متکلمی نظر خاص خود را در باب مسئله‌ای اعتقادی، در میانه بحثی ادبی یا فقهی یا ضمن مبحثی تفسیری یا حتی در قالب بیت شعری به صورت استطرادی بیان کرده باشد. بنابراین، یکی از ویژگی‌های تحقیق روش مند و دقیق در باب اندیشه‌های کلامی یک متکلم یا یک مکتب کلامی آن است که محقق تمام آثاری را که در آن‌ها ظن وجود دیدگاه‌ها و نکته‌های کلامی مربوط به آن متکلم یا مکتب می‌رود، مد نظر قرار دهد و از بررسی هیچ منبع و مأخذی فرو گذار نکند.

گذشته از نکات یاد شده، پرداختن به تعیین اصالت و تشخیص صحت یا عدم صحت انتساب آثار منسوب به یک متکلم، در زمره مقدمات بسیار ضروری هرگونه تحقیق در آراء اوست. پژوهشگر اندیشه‌های کلامی باید در آغاز یا ضمن تحقیق خود، نحوه انتساب آثار منسوب به متکلم مورد نظرش را مشخص و ابراز نماید. چنانچه بررسی آراء کلامی متکلمی، صرفاً بر اساس آثار اصیل و به قطع و یقین منسوب به وی صورت نگیرد، به احتمال بسیار، تحقیق انجام گرفته به خطا رفته، نتایج نادرستی به بار می‌آورد. احراز قطعیت انتساب آثار به نویسنده آن‌ها، به ویژه در مسائل اعتقادی که ممکن است به دلایل و انگیزه‌های مختلف نگاه‌های جعل شده باشد و به متکلمی نسبت یافته باشد، امری خطیر و اجتناب ناپذیر است.

اکنون با عنایت به نکات پیشگفته، به ارزیابی اجمالی منابعی که رؤوف احمد الشمری در کتاب الشریف المرتضی متکلماً برای تحقیق در باب آراء کلامی سید مرتضی برگزیده است می‌پردازیم:

نخستین اشکالی که در خصوص منابع تحقیق کتاب مزبور به نظر می‌رسد، عدم مراجعه نویسنده آن به دو کتاب اصلی کلان کلامی شریف مرتضی، یعنی الملخص، و تتمه آن، الذخیره برای تبیین اندیشه‌های کلامی وی است. در میان آثار سید مرتضی دو کتاب ارزشمند الملخص و الذخیره، که در واقع در حکم یک اثر و مکمل یکدیگرند، مهم‌ترین و عمده‌ترین نگاه‌های کلامی وی به شمار می‌آیند و طبعاً از نخستین و ضروری‌ترین منابع تحقیق در باب اندیشه‌های کلامی او نیز محسوب می‌شوند. از این رو، ناگفته پیداست پژوهشی که بدون استفاده و بهره‌جویی از این دو اثر اصلی درباره آراء کلامی شریف مرتضی نگاه‌های شده باشد، تا چه اندازه دقیق و عمیق و موثق است. چنین جستجاری درست مثل آن است که کسی در باب فلسفه ابن سینا تحقیق و تألیف کند بی‌آنکه در شفاء و اشارات وی نظر نماید. آشکارا چنین تحقیق‌گونه‌ای نزد اصحاب فلسفه و ارباب تحقیق مقبول و مطلوب نخواهد بود.

به هر روی، رؤوف احمد الشّمّری در تألیف خود، از دو کتاب الملّخص و الذّخیره هیچ بهره نگرفته است و نام این دو اثر کلامی سترگ شریف مرتضی نه در مقدمه کتاب وی. در موضعی که آثار کلامی مهمّ علم الهدی را معرفی کرده است^{۳۲}. ذکر شده، و نه در ارجاعات موجود در یاورقی ها، و نه در فهرست منابع کتاب. این در حالی است که هر دو اثر پیشگفته مدّتها پیش از زمان نگارش کتاب مورد بحث (سال ۱۳۸۳ ش.) در ایران منتشر شده بوده است^{۳۳}؛ اما ظاهراً الشّمّری از انتشار آنها آگاه نبوده!

عدم مراجعه به دو کتاب مهمّ الملّخص و الذّخیره پیامدهایی ناگوار در پژوهش نویسنده کتاب الشریف المرتضی متکلماً داشته است. برای نمونه، الشّمّری در بررسی ادله شریف مرتضی برای اثبات وجود خدا تصریح نموده که وی به برهان حدوث و قدم نیز تمسک کرده است. او سپس این دلیل را بر اساس عبارات مندرج در رساله المحکم و المتشابهه تکرار کرده است^{۳۴} که می دانیم رساله ای است به قلم نویسنده دیگری (احتمالاً ابن ابی زینب نعمانی کاتب) غیر از سید مرتضی^{۳۵}. در واقع، مطالب مکتوب در رساله نامبرده هیچ نسبتی به علم الهدی ندارد و استدلال مطرح در آن برای اثبات وجود خداوند نیز کاملاً با برهان حدوث و قدمی که شریف مرتضی در الملّخص به تفصیل ارائه کرده متفاوت است. روشن است که اگر الشّمّری به کتاب الملّخص رجوع کرده بود آنگاه می توانست تقریر درستی از برهان حدوث و قدم را آنگونه که سید مرتضی بدان باور داشته ارائه نماید. عدم مراجعه وی به کتاب اصیل الملّخص و بجای آن استناد به اثری مجعول موجب شده است که الشّمّری استدلالی غیر منسوب به شریف مرتضی را به او نسبت دهد.

نمونه دیگر آنکه الشّمّری در خصوص نگاشته های شریف مرتضی در باب معاد خاطر نشان کرده است که وی در این موضوع بجز رساله احکام أهل الآخرة کتاب مشهور دیگری نداشته و دیدگاه های او در این زمینه به طور پراکنده در امالی یا برخی از رساله های کلامی کم حجم وی همچون جُمَل العلم والعمل و الأصول الاعتقادیة بیان شده است^{۳۶}. چنین اظهار نظری درست نیست؛ زیرا شریف مرتضی در کتاب الذّخیره فصل مستقّلی را زیر عنوان «الکلام فی الوعید السمعی» به بحث از معاد اختصاص داده است و به تفصیل، از مباحث مطرح در این موضوع سخن گفته. با این وصف، نویسنده مزبور در

۳۲. الشّمّری، رؤوف احمد، الشریف المرتضی متکلماً، صص ۲۳ - ۲۵.

۳۳. الموسوی، علی بن الحسین، الذخیره فی علم الکلام، تحقیق: السید احمد الحسینی، مؤسسه النشر الإسلامی، قم، ۱۴۱۱ ه.ق.؛ همو، الملّخص فی أصول الدین، تحقیق: محمدرضا انصاری قمی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۱ ش.

۳۴. الشّمّری، رؤوف احمد، الشریف المرتضی متکلماً، ص ۴۳.

۳۵. در خصوص انتساب نادرست این رساله به شریف مرتضی نگرید به: مددی، سید احمد، «پژوهشی درباره رساله المحکم و المتشابهه» چاپ شده در همو، نگاهی به دریا، انتشارات مؤسسه کتاب شناسی شیعه، قم، ۱۳۹۳ ش. ج ۱، صص ۲۷۹ - ۲۹۶. نیز نگرید به:

Abdulsater, Hussein Ali, "Resurgence and Spurious Ascription: The Curious Case of *Risālat al-Muḥkam wa-l-Mu-tashābih*", *al-Abḥāth*, 60-1 (2012-2013), pp. 59-86.

۳۶. الشّمّری، رؤوف احمد، الشریف المرتضی متکلماً، ص ۳۲۴.

کتاب خود و در مقام واکاوی دیدگاه‌های شریف مرتضی در خصوص معاد هیچ‌یک از مباحث طرح شده در الذخیره را مد نظر قرار نداده است.

اشکال دیگری که در خصوص منابع تحقیق کتاب الشریف المرتضی متکلفاً به نظر می‌رسد، استناد نگارنده آن به برخی نگاشته‌هایی است که انتساب آن‌ها به شریف مرتضی قطعی نبوده، بل مورد نفی و انکار نیز قرار گرفته است. برای نمونه، نویسنده در این کتاب بارها به رساله انقاذ البشر من الجبر والقدر استناد جسته^{۳۷} و در مقدمه تحقیق خود نیز به صراحت آن را در زمره آثار کلامی مهم شریف مرتضی برشمرده است^{۳۸}؛ در حالی که تحقیقات معاصر نشان داده که این رساله با توجه به قرائن متنی و شواهد فرامتنی نگاشته علم الهدی نیست.^{۳۹}

به هر روی از آن چه گذشت می‌توان دریافت که کتاب الشریف المرتضی متکلفاً دست‌کم از حیث منابع و مصادر مورد استنادش دچار نقص و ضعف قابل ملاحظه‌ای است و از این رو نمی‌تواند تحقیق کامل و دقیقی در باب آراء کلامی شریف مرتضی به حساب آید. با این وصف، رجوع به همین کتاب نیز برای پژوهشگران کلام امامی و خاصه علاقه‌مندان به شریف مرتضی و اندیشه‌های کلامی وی خالی از فائده نخواهد بود.

۳۷. نگرید به: همان، صص ۱۱۳-۱۳۸.

۳۸. همان، ص ۲۳.

۳۹. در این خصوص نگرید به:

Abdulsater, Hussein Ali, "To rehabilitate a theological treatise. Inqādh al-Bashar min al-Jabr wa-l-Qadar", *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, Volume 68, Issue 2 (Jul 2014), pp. 519-547.

همچنین نگرید به: انصاری، حسن، «مشکل انتساب کتاب انقاذ البشر من الجبر والقدر به شریف مرتضی» منتشر شده در:

<http://ansari.kateban.com/post/1923>